

New Baku Post

MÜRACİƏT FORMALARI. TARİX VƏ BU GÜN (1-ci)

11.08.2012

Hamlet İsaخانlı

İnsanlar bir-birinə müraciət edərkən sadəcə ad demək, ad çəkmək yetərli olmur. Uşağı və ya yaxın dostu, yoldaşı adətən adla çağırırlar (Turan, Aytən...). Yaşca bö-yüklərə, vəzifəli şəxslərə, xanımlara, tanış olmayan şəxslərə müraciət edərkən hörmət bil-

dirən, nəzakətli ifadələrdən istifadə edilir. Hər cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial davranış kodeksi, qaydaları, ümumiyyətlə, etiket mövcuddur: o cümlədən, müraciət edilən şəxsin adı və soyadından əlavə müəyyən ifadələrin işlənməsi zəruri sayılır. Məsələn, fransızlar soyadın və ya vəzifənin əvvəlində kişiyyə monsieur (müsyö), qadına madame (madam), gənc qıza və evli olmayan qadına mademoiselle (mademazel, mademuazel) deyirlər. Uyğun müraciət şəkli - ispanlarda señor, señora, señorita, italyanlarda signora, signora, signorina, almanlarda herr, frau və fräulein (indi frau həm evli, həm subaylara, fräulein isə əsasən uşaq və ya yeniyyətə qızlara aid edilir); burada sözlərin tələffüz deyil, yazı formasını göstərməklə kifayətlənirəm. İngilislər kişiyyə Mister (qısaca: Mr), evli və ya dul qadına Missis (Mrs, tələffüzdə: misiz), subay qadına Miss (mis), evli olub olmadığı nəzərə alınmırsa Ms (miz) deyə müraciət edirlər. Mister ifadəsi master (usta, ustad) sözündən, qadınlara aid müraciət formaları isə Mister sözünün qadın cinsi qarşılığı olan (və əvvəllər istifadədə olan) Mistress sözündən əmələ gəlib.

Yüksək vəzifə sahiblərinə müraciətdə mister ifadəsi ad və ya soyadın deyil, vəzifənin önündə işlənir, məsələn, Mr President. Oxşar halda qadınlara Madam deyə müraciət olunur. Qadına daha bir hörmətli ifadə olan lady və kişiyyə gentleman (cəm şəkildə: ladies and gentlemen!) sözləri ilə müraciət edirlər. Türkiyədə daxil edilən Bay və Bayan kəlmələri və onların işlənmə üsulu, görünür ki, Avropa müraciət formalarına uyğunlaşmaq cəhdi idi (Bayan qadın sözünün sanki daha hörmətli əvəzidir). İngilislər hörmətli yaşlı kişilərə, yüksək vəzifə sahiblərinə və ya kübar mənşəyi olan kişilərə həmçinin Sir deyə müraciət edirlər (adın əvvəlində və ya adsız): uyğun halda qadınlar üçün madam sözündən istifadə olunur. Ruslar kişilərə qospodin, qadınlara qospoja və ya dama deyə müraciət edir, əsasən isə ad və ata adından (Mixail Yeqoroviç, Yelena Yeqorovna) istifadə edirlər. Yaponiyada cinsindən asılı olmayaraq ada və ya soyada san ifadəsi əlavə edilir: Tanaka-san, Aki-san. Əlbəttə ki, baxdığımız dillərdə bir sıra başqa müraciət formaları, o cümlədən irsən keçən çoxsaylı zadəgan titulları da mövcuddur; onların adını çəkmək belə böyük yer tutardı.

İnsanlara onların peşəsi, sənəti və elmi səviyyəsinə görə də müraciət edilir: məsələn, hörmətli musiqiçilərə maestro və ya doktorluq (PhD) elmi dərəcəsi olanlara, həmçinin həkimlərə doktor (Dr) deyə müraciət edilir; bizdəki əcaib fəlsəfə doktoru (sözə baxın: kimya üzrə fəlsəfə doktoru?) və elmlər doktoru kimi mənasız ikili ad və dərəcə sistemi Qərbə xas deyil). Qarşıdakını böyütməklə yanaşı özünü qarşıdakından daha aşağı tutmaq da nəzakətli müraciət forması sayılıb -nökəriniz, aciz qulunuz, sadıq bəndəniz, qurban kimi (İslam aləmində və Çində bu cür ifadələr çoxdur).

Bəs Azərbaycanda və onun üzvü olduğu türk və islam aləmində tarix boyu hansı müraciət formaları olub və bu gün vəziyyət necədir?

MÜRACİƏT FORMALARI. TARİX VƏ BU GÜN (2-ci)

18.08.2012

Azərbaycan və onun daxil olduğu mədəni-siyasi aləmdə qadınlara aid olan xanım və xanım qız ifadələri sanki heç bir problemsiz uzaq keçmişdən günümüzdə gəlib çatmış və tam işlədilməkdədir! Əsas məsələ kişilərlə bağlı olmuş, nəzakətli müraciət formaları və irsən keçən titullar məkan və zaman ərzində dəyişmələrə məruz qalmış, biri daha geniş mənə kəsb etmiş, digəri daralmış, başqası aradan çıxmış və arxaizmə çevrilmiş, dini və mülki ifadələr bir-birini əvəz etmiş və ya transformasiyaya uğramışlar.

Müraciət formalarının bir qismi ərəb dili, islam ənənələri və İran mədəniyyəti ilə bağlı olmuş, onlar hamıya aid edilməmiş, cəmiyyətdə tutduğu mövqe, peşə və sənətlə, irslə əlaqələndirilmiş, bu və ya digər mənada seçilmişlərə tətbiq olunmuşdur. Ərəbcə yaşlı, böyük, ağsaqqal mənəsinə verən şeyx ərəb tayfa başçılarının titulu idi. Yəni şeyx dini deyil, mülki vəzifə olub. Sonralar bu söz islam alimlərinə də aid edildi. Osmanlıda, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Səfəvi dövründə sufi təriqət başçıları şeyx adlandırıldı. Səfəvilər sülaləsinin banisi Ərdəbilli Şeyx Səfiəddin idi. 15-ci əsrin ortalarından başlayaraq Ərdəbil şeyxləri 12 imam və şiiəlik siyasəti yürütməklə hərbi fəaliyyətə başladılar, nəticədə Şah İsmayıl (Xətai təxəllüsü) öz qızılbaşları ilə Səfəvilər dövlətini qurdu və İrani sünnilikdən şiiəliyə keçirdi. Şeyx bəzi ölkələrdə yüksək təbəqə üzvü və ya kökün ərəblərdən gəlməsinə işarə kimi də qəbul olunur. Məşhurlar arasında Şeyx Sənan, yaxın tarixi dövrdə isə Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Şeyx Şamilin adları qeyd oluna bilər. Müdrik hikmət

sahibi şeyxlərə həkim deyirdilər; Şeyx Nizami (Gəncəvi) və ya Həkim Nizami buna parlaq misaldır. İmam isə dini liderdir (şiiələrdə daha geniş mənə daşıyır). Şeyx Şamilə həm də İmam Şeyx Şamil deyirdilər.

Ərəbcə yürüş mənəsinə verən qazi, qazi, kadi, kadı titulları da seçilmişlərə aid edilirdi, bir tərəfdən hakim-yəni şəriət hüququ üzrə təyin edilmiş mütəxəssis, digər tərəfdən başçı, sərkərdə mənəsinə işlənirdi. Qazi Bürhanəddin, Osmanlıların ilk nümayəndələri (Osman Qazi, Orhan Qazi) sərkərdə və dövlət rəhbəri idilər.

Ərəbcə sərkərdə, başçı, prins, şahzadə mənəsinə verən əmir ən yüksək rütbə, hərbi rəhbərlərin və hökmdarların titulu sayılırdı. Əmir Teymur (Teymurləng, Axsaq Teymur) və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri misallarını gətirmək kifayətdir. Avropa dillərindəki admiral kəlməsi əmir əl-bəhr, yəni dəniz əmiri ifadəsindən götürülmüşdür. İslam dünyasında Xəlifə Ömərədən başlayaraq “Əmir əl-möminin” adı işlədildi.

Ərəbcə güc, qüdrət, nüfuz, hökm mənəsinə verən sultan da kübarlara aid edilən rütbə idi, get-gedə dəyişib (güclənib), xüsusilə Səlcuq sultanlığından başlayaraq hökmdar mənəsinə əks etdirdi. Məlik titulu da ərəbcə tayfa başçısı, hökmdar deməkdir; uyğun olaraq məlikə, məleykə başçı və ya hökmdar arvadı (kraliçəyə bənzər) statusu aldı. Paşa Osmanlıda öncə yüksək hərbi rütbə, sonralar isə yüksək vəzifəli dövlət xadimlərinə və nüfuzlu şəxslərə verilən ad idi (Fuad Paşa, Midhat Paşa). “Baş ağa” sözündən əmələ gəlmiş deyilir (b və p tələffüzdə bir-biri ilə əvəzlənə bilən səslərdir).

MÜRACİƏT FORMALARI. TARİX VƏ BU GÜN (3-cü)

25.08.2012

Fars və türk dillərində xacə, xoca, hoca kimi müxtəlif şəkillər alan ifadə özündə üç mənə daşıyır. Hörmətli alim (məsələn, Xacə Nəsirəddin Tusi), müəllim (Osmanlı və Türkiyədə - hoca) və nəhayət, Hindistan və Pakistanda məskunlaşan və digər yerlərə də köç edən əksəriyyəti (hamısı deyil!) İsmaili təriqətinə aid olan xüsusi müsəlman icmasının nümayəndələri.

Mavla və ya maula – ərəbcə usta, ustad, lider, başçı mənəsinə verir; günümüzdə gəlib çatmış forması - molladır. Mövlanə isə bizim ustad, bizim başçı mənəsinə daşımaqla savadlı, adətən mədrəsə səviyyəli təhsilə malik dini liderin titulu sayılmışdır.

Cəlaləddin Rumi Mövlanə (türkcə: Mevlana) təxəllüsü ilə tanınmışdır; sadəcə Mövlanə dedikdə məhz onun şəxsiyyəti nəzərdə tutulur. Mövlanə Füzuli də deyilir. Müxtəlif tarixi zaman və coğrafi məkan bu və digər müraciət formalarına öz möhrünü vurmuş, onlara müxtəlif çalarlar vermişdir. Yerli dini xadimə, dini mərasimləri idarə edənə, dini məktəb müəlliminə molla deyilmiş və bu söz, ümumiyyətlə, savad sahibi hörmətli adamlara verilən ünvan kimi işlənmişdir. Məşhurlar arasında Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif (“hər oxuyan Molla Pənah olmaz”), Molla Cümə kimi şəxslər var. Lakin daha sonralar molla sözü aşağı rütbəli sadə din adamlarına

aid edildi.

Mirzə adı Azərbaycanda və Türk-İslam aləmində ən çox istifadə olunan adlardan biridir. “Əmirzadə” - ərəbcə “əmir” və farsca “zadə” sözlərinin birləşməsidir (əmirin oğlu), onun qısaltılmış variantı olan Mirzə adı yüksək kübarlar, şahzadələr və savadlı şəxslərin adları qarşısında və ya sonunda işlənirdi: İrac Mirzə, Xosrov Mirzə, Mirzə Qalib. Mirzə sözünün qadın qarşılığı Mirziyə idi. Tatar Kara Mirza soyundan gələn ruslaşanlar Karamzin adı aldılar. Qazax dilində məclisə, toplantıya müraciətdə kişi hissəsi “mirza” ilə ifadə edilir: “xanımdar men mirzalar”.

Mirzə adı sonralar katib, qələm sahibi və savadlı adama müraciət və onun adına əlavə kimi yayıldı. 19-20-ci əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında “mirzələr” həlledici rol oynadılar: Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil (Molla Nəsrəddin), Mirzə Ələkbər Sabir,...

Osmanlıda və Türkiyədə insanlara müraciət

MÜRACİƏT FORMALARI. TARIX VƏ BU GÜN (4-CÜ)

01.09.2012

Monqol və türk dünyasında 5-ci əsrdən başlayaraq dövlət rəhbərlərinə və böyük sərkərdələrə xaqan (qağan, kağan, hakan) ünvanı verildi. Monqol İmperiyasında xan rütbəsi geniş yayılmışdı. Xaqan isə xanlar xanı (Şahənşah kimi) və ya böyük xan ünvanı daşıyır və ancaq ən yüksək məqamda olanlara, Çingiz xan və onun hökmdar olan törəmələrinə aid edilirdi. Dədəm Qorqud dastanında xan və xanlar xanı mühüm yer tutur. Xan sözünün qağan sözündən, onun sadələşmiş tələffüzündən (ğ-nın yeyilməsindən) əmələ gəldiyi güman edilir. Digər tərəfdən, Qağan kəlməsinin “Qağa xan”, yəni böyük xan ifadəsindən yarandığı deyilir. Azərbaycan və İranda İlxanlar (el xanları) hökm sürürdü. Qızıl Orda adlanan böyük imperiyanın dağılması nəticəsində Kırım (Qırım), Qazan, Sibir, Həştərxan (Hacı/Hajı Tarxan) kimi tatar-türk xanlıqları meydana çıxdı. Onlar, eləcə də, Orta Asiya və Azərbaycan türk xanlıqları güclənən və imperiyaya çevrilən Rusiya tərəfindən fəth olundular.

Xanım və xatın/xatun xan sözünün qadın qarşılığıdır; dilimizdə kübarlığı bildirən “xanım-xatın” ifadəsi mövcuddur. Çağdaş dövrdə xanım sözü daha çox işlənilməkdədir (qazax dilində xatun sadəcə qadın deməkdir, xanım isə hörmət bildirir).

Qədim türkcədə böyük qardaşa ağa deyirdilər. Get-gedə ağa sözü türk və fars dünyasında böyüklərə, torpaq sahibi və varlılara müraciətdə işlədildi. Osmanlıda, İran və Azərbaycanda mülki və hərbi başçılara verilən vəzifə və adların tərkib hissəsi oldu: eşik ağası, hərəm ağası, ... Ağa savadsız ola bilərdi.

Nizari-İsmaili təriqətində varisliklə keçən başçıya (imam rütbəsinə) Ağa deyilir; hal-hazırkı 4-

ifadələrindən biri geniş yayılmış Əfəndi sözüdür. Onun orta yunancadakı aphantēs (bacarıqlı, usta, əməl sahibi) kəlməsindən törəndiyi güman edilir. Əfəndi və hoca sözləri mənaca yaxın sayılırdı. Lakin əfəndi sözü digər çalarlar da aldı – həssaslıq, halallıq, xeyirxahlıq, böyüklük (əfəndi adam, peyğəmbər əfəndimiz), eləcə də sahib (onun əfəndisi) və buyurun, bağışlayın (əfəndim?...) kimi sifət və ifadələri təmsil etdi. Digər ad və titulları gücləndirmək üçün də istifadə olunur: hoca əfəndi, həkim əfəndi, xanım əfəndi, bəy əfəndi. Bəzən də bəy demək istəməyəndə, daha sadə insanlara müraciətdə işlədilir. Tarixən hərbi rütbə kimi də işlənilməmişdir (o cümlədən Afrikada). Osmanlıda təhsil almış Hüseyn Cavidə Azərbaycanda Cavid əfəndi deyirdilər. Məşhur folklor qəhrəmanını Nəsrəddini Azərbaycanda Molla Nəsrəddin, Türkiyədə Nəsrəddin hoca (Hoca Efendi), Orta Asiya və Çində Nəsrəddin əfəndi adlandırırlar.

cü Ağa Xan (1957 doğumlu) adlanan başçının 49-cu Ağa olduğu iddia olunur. O, böyük işadamı və xeyriyyəçidir, təhsil, mədəniyyət, elmin inkişafına yardım edir. Ağa deyə müraciət olunan kübar azərbaycanlılar arasında Bakı xanının oğlu, 19-cu əsrin ensiklopedist zəka sahibi Abbasqulu ağa Bakıxanov seçilir.

Səfəvilərə xas olan şah kəlməsinin addan əvvəl gəlməsi (məsələn, Şah Abbas) Nadir şahdan başlayaraq türk dilinin ənənələrinə uyğunlaşdırıldı, şah sözü addan sonraya keçdi (Rza şah Pəhləvi daxil olmaqla).

Orxon-Yenisey yazılarından başlayaraq Dədəm Qorqud dastanı da daxil olmaqla türk dünyasında hörmət və vəzifə ifadə edən sözlər arasında ən çox işlənənləri xan və bəy kəlmələridir. Kiçik tayfa başçısına verilən ad olaraq bəylər xanlara təbə idilər. Səlcuqlarda Atabəylər, Böyük Azərbaycan atabəyləri (Atabəq-i-əzəm) əsas dövlət başçıları idi. Osmanlıdan öncəki dövlətlər Anadolu bəylikləri adı ilə tanınıb. Osmanlıda bəy rütbəcə paşa və xandan sonra gəlirdi. Səfəvilərdə Divanbəyi ədliyyə naziri demək idi. Get-gedə bəy kəlməsi sosial rütbə və nəzakətli müraciət üçün işlədildi. Azərbaycanın müasirləşməsi dövründə bəy sözü geniş işlənirdi və Qasım bəy Zakir, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Nəcəf bəy Vəzirov, Firidun bəy Köçərli, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşı, Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Səməd bəy Mehmandarov, Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi böyük ziyalı, sənətkar və siyasətçilər, ifadə caiz isə, əsl bəylər bu işdə mühüm rol oynadılar. Hal-hazırda Bəy sözünün bir dar mənası - toyu olan oğlandır (bəy və gəlin, bəy və onun xanımı...)

MÜRACİƏT FORMALARI. TARİX VƏ BU GÜN (5-Cİ)

08.09.2012

Azərbaycanda qadın və kişilərə aid ümumi hörmət ifadə edən müraciət formaları nədir? Sülalələr, dövlətlər, ideologiyalar dəyişsə də, **xanım** sözü, sanki, böyük hücumlara məruz qalmadı, yaşadı və tam fəaliyyətdədir. Kişilərə aid titul və müraciət formaları haqqında bunu demək olmur.

Molla sözünü bir sıra mollalar öz hərəkətləri ilə, mirzələr öz tənqidləri ilə (M. F. Axundovun Molla İbrahimxəlil kimyagəri, Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbərin “Molla Nəsrəddin”i,...) və Sovet hökuməti qaraladı. Sovet ideologiyası bəy, xan və ağaları düşmən elan etdi; lakin Üzeyir bəy xalq üçün bəy olaraq qaldı. Sovet dövrü mister və qospodin və onların dilimizdəki qarşılığı olan **cənab** kəlməsi də kapitalizmə xas olan tipləri təmsil etdiyi üçün qaralandı (“Cənab kimdir? –o, Teylordur/ O, iblisdir, o, iblisdir...). İndi *cənab nazir* kimi sözlər qəbul olunsa da, xalq arasında şəxslərə müraciətdə cənab (cənab Bayramlı) sözünün yeri yox kimidir. Üstəlik, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi türk dillərinin xüsusiyyətinə görə rütbə, titul xüsusi addan sonra gəlir (əvvəllər Şah İsmayıl, Şah Abbas kimi mövcud olan formalar sonralar Nadir şah, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Nəsrəddin şah kimi formalara keçdi).

“Perestroyka” və Xalq cəbhəsi zamanı yenidən dövrəyə daxil edilən və Azərbaycan-türk dünyasına ən uyğun olan **bəy** müraciət formasını Xalq Cəbhəsinin gücdən düşməsi ilə lağa çevirənlər, “dırnaqarası bəylər” kimi ifadələrlə qaralayanlar oldu. “Xanımlar və bəylər” kimi tarixdən gələn və cana yatan müraciət formasında “bəylər” sözünün “cənablar” sözü ilə əvəz edilməsi prosesi başlandı.

Titullar və hörmət bildirən müraciət formaları təbii olaraq səxs adları və ya adların tərkib hissəsi oldular (Mirzə, Alim, Xanım, Sultan, Əmir, Məlik, Paşa, Əfəndi, Ağa, Xaqan, Xanım, Xatun, Ağabəy, Bəyağa, Böyükağa, Ağaxan, İsxan...)

Əlbəttə ki, müraciətdə insanları bir-birindən fərqləndirməmək kimi eqlitar yanaşma da tarixdə və həyatda mövcud olub, başımıza gəlib. Fransız inqilabında yaranan (1790) və ideoloji (solçu) rəng alan “**camarade**” sözü özündə həmkar, həmrəy, məsləkdaş, dost kimi mənaları daşıyırdı. Rus dilində ona uyğun “**tovariş**” sözü siyasiləşdirildi. Bu sözün kökünü daha çox qədim türkcədəki “tavar iş” (tavar və ya tovar - mal, əşya) və ya “tovar işçi” ifadəsində görürlər. Camarade və tovariş sözləri Azərbaycan türkcəsinə **yoldaş** kimi çevrildi. Fransız inqilabının digər eqlitar müraciət forması **citoyen**, yəni “**vətəndaş**” idi. Yoldaş və vətəndaş sözləri ilə qadına və kişiyyə aid müraciət fərqi də aradan qaldırılmışdı. Sovet İttifaqında məhkum olunanlar “yoldaş” statusunu itirir, onlara yalnız “vətəndaş” deyə müraciət olunurdu. Siyasiləşmiş “yoldaş” müraciət şəkli, demək olar ki, iflasa uğradı.

Azərbaycanda dəbə minən və hər kəsə müraciətdə işlənən **müəllim** sözü əslində hər kəsə aid edilə bilməyən peşə adı ilə bağlıdır. Sovet zamanı bir Qazaxıstanlı riyaziyyatçı professoru yola salmaq üçün maşınla hava limanına doğru hərəkət edirdik. Yol polisi bizi saxladı, qonağın “milisioner müəllim, təyyarəyə gecikirik, xahiş edirəm nəzərə alınız” sözləri o zaman bizi güldürdü, indi də bunu gülə-gülə xatırlayıyıq. Həyatınız gülüslə dolsun, xanımlar və bəylər!

MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASINDA GÖRÜŞ

Xəzər Universitetinin təsisçisi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri professor Hamlet İsxanlı sentyabrın 20-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Mahmud Kərimovla görüşdü. Dünya və Azərbaycanda elmin inkişaf meylləri və qarşıda duran məsələlər haqqında söhbət etdilər.

HAMLET İSAXANLI İLƏ FOTOSÖHBƏT

Sentyabrın 22-də Modern.az saytı “Fotosöhbət” bölməsində Xəzər Universitetinin təsisçisi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri professor Hamlet İsxanlı ilə fotosöhbət təqdim etmişdir. Fotosöhbəti izləmək üçün <http://modern.az/articles/28925/1/> linkinə daxil ola bilərsiniz.

AZTV-NİN “SƏHƏR” PROQRAMINDA

Sentyabrın 22-də Xəzər Universitetinin təsisçisi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri professor Hamlet İsxanlı AzTV-nin “Səhər” proqramında canlı olaraq payızın gəlişi, payızın yaratdığı hisslər, payız və incəsənət, xüsusilə payız və poeziya mövzusunda danışdı.